

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Кваліфікаційна робота бакалавра

на тему: **ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО
МІСТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Виконав: студент навчальної групи ІСТ 21–2
спеціальність 032 «Історія та археологія»

Ткаченко В.Г.

(прізвище та ініціали)

Керівник: Морозов О.В., д.і.н., доцент
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент: Василенко В.О.
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та
політичної теорії НТУ «Дніпровська політехніка»
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Дніпро – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ПОБУТ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА.....	8
1.1. Статус та соціальні групи міського населення.....	8
1.2. Житлові умови та побут.....	18
1.3. Харчування міщан.....	24
РОЗДІЛ 2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ДОЗВІЛЯ ГОРОДЯН.....	29
2.1. Ремесла та торгівля.....	29
2.2. Релігійне та культурне життя.....	38
2.3. Право та безпека в місті.....	44
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55
ДОДАТКИ.....	60

АНОТАЦІЯ

Ткаченко В.Г. «Повсякденне життя мешканця середньовічного міста Західної Європи». Кваліфікаційна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2025. 60 с.

Середньовічні міста Західної Європи стали унікальним соціокультурним феноменом, що відіграв ключову роль у становленні європейської цивілізації. На відміну від феодальних сіл, міста формувалися як осередки ремесла, торгівлі, освіти, мистецтва та громадського управління. Разом з тим, повсякденне життя городян залишалося складним і часто непередбачуваним: суворі санітарні умови, соціальна стратифікація, жорсткі цехові регламенти, ризики епідемій і збройних конфліктів визначали побутові реалії тогочасного населення.

Актуальність теми зумовлена зростаючим інтересом до історії повсякденності, яка дозволяє глибше зрозуміти соціальні трансформації, що сформували європейську урбаністичну традицію. Вивчення повсякденного життя міщан середньовічної Європи дозволяє розкрити не лише побутові особливості тогочасного суспільства, а й ментальні настанови, моральні орієнтири та соціальні практики, що вплинули на формування сучасної європейської культури.

Ключові слова: середні віки, магістрат, магдебургське право, цех, торгівля, ремесло, місто.

ABSTRACT

Tkachenko V.G. "The everyday life of a medieval city resident of Western Europe". Qualification work for the bachelor's degree in the specialty 032 "History and Archeology". University of Customs and Finance, Dnipro, 2025. 60 p.

The medieval cities of Western Europe became a unique socio-cultural phenomenon that played a key role in the formation of European civilization. Unlike feudal villages, cities were formed as centers of craft, trade, education, art, and public administration. At the same time, the everyday life of citizens remained difficult and often unpredictable: harsh sanitary conditions, social stratification, strict workshop regulations, and the risks of epidemics and armed conflicts determined the everyday realities of the population of that time.

The relevance of the topic is due to the growing interest in the history of everyday life, which allows for a deeper understanding of the social transformations that shaped the European urban tradition. The study of the everyday life of the burghers of medieval Europe allows us to reveal not only the everyday features of the society of that time, but also the mental attitudes, moral guidelines, and social practices that influenced the formation of modern European culture.

Keywords: Middle Ages, magistrate, Magdeburg law, workshop, trade, craft, city.

ВСТУП

Середньовічні міста Західної Європи стали унікальним соціокультурним феноменом, що відіграв ключову роль у становленні європейської цивілізації. На відміну від феодальних сіл, міста формувалися як осередки ремесла, торгівлі, освіти, мистецтва та громадського управління. Разом з тим, повсякденне життя городян залишалося складним і часто непередбачуваним: суворі санітарні умови, соціальна стратифікація, жорсткі цехові регламенти, ризики епідемій і збройних конфліктів визначали побутові реалії тогочасного населення.

Актуальність теми зумовлена зростаючим інтересом до історії повсякденності, яка дозволяє глибше зрозуміти соціальні трансформації, що сформували європейську урбаністичну традицію. Вивчення повсякденного життя міщан середньовічної Європи дозволяє розкрити не лише побутові особливості тогочасного суспільства, а й ментальні настанови, моральні орієнтири та соціальні практики, що вплинули на формування сучасної європейської культури.

Об'єктом дослідження є середньовічні міста Західної Європи як соціокультурний простір, що сформувався в умовах постфеодальної трансформації.

Предметом дослідження виступає повсякденне життя мешканців цих міст, включаючи їх соціальний статус, умови проживання, трудову діяльність, харчування, культурні звичаї, дозволя, релігійні практики та механізми правового регулювання.

Мета роботи – здійснити комплексний аналіз повсякденного життя городян Західної Європи в період Середньовіччя.

Для досягнення цієї мети передбачено виконання таких **завдань**:

1. Окреслити соціальну структуру середньовічного міста, його правовий статус і органи управління.

2. Дослідити матеріальні умови життя городян, включаючи житлову інфраструктуру та побут, види зайнятості, ремесла, торгівлю та роль цехових об'єднань та кулінарні традиції міщан.

3. Визначити вплив релігії та моральних норм на повсякденне життя та охарактеризувати форми дозвілля, розваг і святкувань у міському середовищі.

4. Дослідити систему правопорядку та механізми забезпечення безпеки в містах.

Методологічна основа дослідження базується на міждисциплінарному підході, що поєднує методи соціальної історії, історії повсякденності, культурної антропології та історичної урбаністики.

У процесі дослідження використано такі **методи**:

- історико-описовий – для реконструкції побуту середньовічних мешканців;
- порівняльно-історичний – для виявлення регіональних особливостей міського життя;
- антропологічний – для аналізу вірувань, звичаїв і соціальних практик;
- джерелознавчий – для аналізу хронік, міських статутів, купецьких книг та археологічних матеріалів.

У формуванні дослідницького підходу значну роль відіграли праці видатних істориків: Анрі Піренна, який у книзі «Середньовічні міста» (1927) проаналізував роль торгівлі в урбаністичному розвитку; Жака Ле Гоффа, який у «Цивілізації середньовічного Заходу» (1964) розкрив соціальні та культурні риси міського життя; Жоржа Дюбі, що у «Часі соборів» (1981) розглянув релігійно-культурний аспект міського середовища; Норберта Еліаса та Філіпа Ар'єса, які вивчали побут, санітарію та гігієнічні практики мешканців міст.

Структура роботи складається з вступу, двох тематичних розділів, які відображають основні аспекти повсякденного життя міщан, висновків та списку використаних джерел. Перший розділ присвячений соціальній

структурі, побуту, житловим умовам та харчуванню; другий – досліджує ремесла, дозвілля, релігійне та культурне життя, а також безпеку та правовий порядок. Обсяг роботи 60 сторінок, 43 позиції літератури.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ПОБУТ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА

1.1. Статус та соціальні групи міського населення

До початку X століття в Європі завершується становлення феодального ладу, коли фактично вся земля та власність опинилися у руках феодалів, що виконували військову або адміністративну службу перед своїми сеньйорами. Економіка феодального суспільства базувалась на натуральному господарстві, яке було самодостатнім і замкненим, що гальмувало розвиток товарно-грошових відносин та утворення єдиного ринку. Ситуацію ускладнювала політична роздробленість, відсутність єдиної системи законодавства, податків та валют, що ще більше поглиблювало господарську ізоляцію та замкнутість.

Разом із тим, феодалізм мав і певні позитивні наслідки. Одним із таких було поступове руйнування сільських общин та початок міграції частини селян у міста. Через обмеженість орних земель у селі виникав демографічний надлишок, що стимулювало людей шукати нові можливості у містах. Таким чином, феодальна система, хоч і стримувала економічний розвиток, водночас заклала підґрунтя для урбанізаційних процесів і створення середньовічних міст [32].

Зазвичай нові міста виникали на території, яка належала певному феодалу – як світському, так і церковному. Це означало, що жителі міста перебували в залежності від волі цього сеньйора. Часто міста постали на перехрестях важливих торгових шляхів або поруч із резиденціями політичної чи релігійної верхівки: палацами, замками, фортецями чи соборами. Для обслуговування потреб мешканців цих осередків швидко з'являлись ремісничі майстерні, крамниці, ринки, ярмарки. Інші міста формувалися як центри релігійного життя (Реймс, Йорк, Кентербері, Толедо) чи паломництва (Рим, Сантьяго-де-Компостела).

Питання про витоки середньовічного міста залишається одним із найбільш дискусійних у європейській медієвістиці. Вчені намагаються з'ясувати, чи місто постало як суто феодальна структура, чи воно мало нефеодальні, самостійні риси, або ж стало якісно новим утворенням у межах середньовічного суспільства. У результаті сформувалося кілька впливових теорій, кожна з яких має свої сильні та слабкі сторони. Нижче подано докладний аналіз цих підходів [24].

1. Романістична теорія переконує, що місто виникло як продовження античних (римських) традицій урбанізму. Тобто, середньовічні міста були спадкоємцями римських колоній та муніципіїв. Її представники: Генріх Брюнер (Heinrich Brunner), Фелікс Дюмон, частково Фюстель де Куланж.

Сильні сторони: пояснює спадкоємність міської структури на території колишньої Римської імперії, наявність латинської термінології, старих римських планувань, вулиць.

Слабкі сторони: не охоплює міста в регіонах, де римська спадщина була слабкою або відсутньою (Середня та Північна Європа), ігнорує соціально-економічну трансформацію в ранньому Середньовіччі.

2. Вотчинна (феодальна) теорія. Суть: міста виникли як адміністративні та господарські центри феодальних маєтків (вотчин), навколо замків або монастирів. Представники: М.І. Тихомиров (СРСР), В.А. Рождественський.

Сильні сторони: пояснює місто як частину феодальної системи з підлеглим становищем міщан, добре підходить для пояснення структури східноєвропейських міст.

Слабкі сторони: ігнорує економічну ініціативу мешканців міст, зводить місто до допоміжної функції феодального господарства.

3. Маркова теорія (теорія «марок»). Суть: міста постали як торговельно-ремісничі поселення на кордонах феодальних володінь (на «марках»), де влада була слабшою і контроль – менш жорсткий. Представники: К. Бюхер, Карл Лампрехт.

Сильні сторони: пояснює появу міст у прикордонних зонах, де селяни мали більше свободи, підкреслює роль економічної самодостатності міст.

Слабкі сторони: не пояснює розвиток міст у центральних зонах феодальних держав, не враховує політичний чинник (роль князів, єпископів).

4. Бургова теорія. Суть: міста виникли як фортеці – «бурги» – з військово-адміністративною функцією, які поступово перетворилися на економічні центри. Представники: видатні німецькі історики, зокрема Франц Брауншвайг.

Сильні сторони: враховує оборонну роль середньовічних міст, пояснює поширення міст у зонах постійної військової загрози.

Слабкі сторони: не враховує роль ремесла й торгівлі як головного стимулу розвитку, розглядає місто переважно як адміністративний пункт.

5. Ринкова теорія. Суть: місто виникло навколо торговельних центрів – постійних або періодичних ярмарків і ринків, де скупчувалися ремісники, купці, торговці. Представники: А. Деманд, Генрі Піренн (опосередковано), Ю.Л. Бессмертний.

Сильні сторони: підкреслює економічну автономність міста, пояснює зростання міського населення завдяки торгівлі.

Слабкі сторони: недостатньо враховує політичні та соціальні аспекти (наприклад, міське самоврядування), не пояснює появу міст, які виникли не через ринок.

Сучасна історіографія дотримується синтетичного (комплексного) підходу, визнаючи, що міста виникали в результаті поєднання різних факторів: економічних, соціальних, політичних, релігійних і військових.

Зокрема:

– Теорія урбанізації: розвиток міст розглядається як процес формування нового типу суспільства з власними законами, культурою і політичною структурою.

– Міждисциплінарний підхід: використовуються дані археології, географії, соціології, що дозволяє точніше реконструювати появу міських центрів.

– Регулярна урбаністика: аналізується міське планування, вплив торгівлі, географічне розташування, транспортні шляхи тощо [24].

Таблиця 1.1

Теорії походження середньовічного міста

Назва теорії	Суть	Представники	Сильні сторони	Слабкі сторони
Романістична	Місто – спадок римських традицій урбанізму	Г. Брюнер, Ф. Дюмон	Пояснює тяглість культури в Західній Європі	Не охоплює північ та Східну Європу
Вотчинна	Місто – частина феодального маєтку	М. Тихомиров, В. Рождественський	Враховує вплив феодалів, монастирів	Ігнорує економічну самостійність міст
Маркова	Міста виникали на кордонах феодальних володінь	К. Бюхер, К. Лампрехт	Пояснює вільні поселення в прикордонних зонах	Не охоплює міста в центрі феодальних держав
Бургова	Місто – як фортеця з адміністративною функцією	Німецькі історики	Враховує захисну роль міст	Недооцінює економіку та торгівлю
Ринкова	Місто як центр торгівлі та ремесла	А. Деманд, Ю. Бессмертний	Акцент на економіці та мобільності населення	Ігнорує політичні і релігійні фактори
Сучасний синтез	Поєднання політичних, економічних, географічних і соціальних чинників	Усі сучасні медієвісти	Комплексне пояснення появи міст у різних умовах	Потребує багатодисциплінарного аналізу

Джерело: складено на основі [20]

У XI–XII століттях набирає сили так званий комунальний рух – боротьба міських громад за право самоврядування, автономію від феодальної влади, створення власних органів управління та суду, гарантії безпеки для

всіх мешканців. Цей рух формував нову міську ментальність, що згодом стала фундаментом для європейської громадянської культури. Основними її рисами були повага до свободи особистості, прагнення до правової захищеності, вільнодумство, солідарність громади. На цій основі зароджується своєрідна міщанська мораль, яка з часом почала домінувати у суспільстві. Водночас слід пам'ятати, що ця ментальність розвивалася в умовах станової системи.

Феодальне суспільство ґрунтувалося на приналежності людини до певної корпорації: професійної (цех чи гільдія), соціальної (рицарі, клір, селяни), релігійної (християни, юдеї, мусульмани) або інтелектуальної (студенти, митці, вчені). Особа ототожнювала себе з колективом, поза яким не існувала. Головною відмінністю міського життя від сільського була наявність великої кількості таких корпоративних зв'язків і вертикальної соціальної структури, тоді як у селі панували горизонтальні зв'язки в межах громади. Міщанин був водночас і членом цеху, і громадянином конкретного міста – наприклад, паризьким бюргером чи лондонцем [23].

Міста ставали осередками торгівлі, ремесла та фінансів. Урбанізація спричинила спеціалізацію міст за окремими галузями. Так, Брюгге, Гент і Антверпен славились виробництвом тканин, Мілан і Толедо – зброярською справою, Венеція, Генуя і Сієна – міжнародною торгівлею. У Шампані та Бургундії регулярно проводилися великі ярмарки, що значно збільшували населення міст на час їх проведення. У таких містах зароджувалася банківська справа – спочатку у вигляді простих обмінних контор, які займалися обміном валют, векселями та товарним кредитом. Згодом ці установи почали надавати значні позики королям і церковним ієрархам.

Підйом економіки сприяв і культурному відродженню. Міста перетворювались на центри освіти, де діяли школи, бібліотеки, майстерні митців. Із концентрацією інтелектуальних кадрів виникали університети — особливі корпорації викладачів і студентів. Університети не лише забезпечували освітню функцію, а й впливали на загальний настрій міського

життя, формували політичні погляди, поширювали нові ідеї. Для обслуговування їхньої діяльності працювали сотні ремісників, книгарів, перекладачів, переписувачів.

Середньовічне місто стало особливим явищем у європейській історії. Воно зародилось у рамках феодального устрою, але поступово перетворилось на каталізатор радикальних змін. Саме міста дали початок новому соціальному прошарку – буржуазії, яка згодом сформувала основу населення нової Європи. Вони стали колискою університетської освіти, моделей колективного самоврядування та громадянської активності — тих принципів, які й нині залишаються ключовими для демократичних суспільств.

У середньовічній Європі міста стали каталізаторами глибоких соціальних, економічних і політичних змін. Вони виникали на перетині торговельних шляхів, поблизу фортець, монастирів або річкових переправ і розвивалися завдяки розмежуванню ремесла та сільського господарства. Саме в містах формувалася нова соціальна верства, яка значно відрізнялася від традиційної феодальної ієрархії [28].

Середньовічні міста Заходу Європи мали чітко ієрархізовану соціальну структуру, яка формувалася під впливом феодальної системи, економічного розвитку, цехового устрою та особливостей самоврядування.

1. Патриціат (вища міська еліта) походив найчастіше з багатих купецьких родин або колишньої феодальної знаті. Його функціями було контролювати міське самоврядування, обіймали посади у міській раді, участь у зовнішній торгівлі, оренда або власність на землі, контакти з королівською адміністрацією.. Його представники мали привілеї в оподаткуванні. У деяких містах проживали представники феодальної знаті, васали або урядовці королівської адміністрації. Вони не завжди втручалися в міське життя, проте могли мати вплив на управління містом, особливо на його стратегічні функції.

Приклад: у містах Італії (Флоренція, Венеція) патриціат формувався з т. зв. «гроссо пополо» (багатих міщан) [32].

2. Духовенство. У великих містах мешкали представники обох гілок духовенства – «білого» (мирського) і «чорного» (чернечого). Вони утримували школи, лікарні, опікувалися убогими та жебраками. Їхнє становище було високим, а роль – визначальною у сфері моралі, освіти та ідеології [30].

3. Бюргери (заможні ремісники, купці / буржуа / пополани) – самостійні ремісники, дрібні торговці, які належали до цехів. Повноправні мешканці міст із правами власності та участі в управлінні. Ці громадяни мали доступ до суду, могли обиратися до міської ради, володіли землею, майстернями або крамницями. Їхній статус був офіційно оформлений. Купці складали впливовий прошарок міського населення, зосереджуючи у своїх руках внутрішню та зовнішню торгівлю. Саме вони першими отримували прибутки від товарообміну і впливали на місцеву владу, особливо у портових і ярмаркових містах. Обов'язковим було членство у цехах, сплата податків, участь у міському ополченні.

Приклад: у містах Священної Римської імперії існував поділ на «гроссе бургер» і «клејне бургер» (великі й малі бюргери) [24].

4. Інтелігенція. До цієї групи належали професори університетів, викладачі, студенти, юристи, лікарі – носії світських знань, котрі відображали появу нової міської культури. Саме в містах розвивалася освіта, розквітали університети (Париж, Болонья, Оксфорд).

5. Ремісники також мали свою ієрархію. Майстри очолювали ремісничі майстерні, мали право відкривати власну справу, брали участь у цехових зборах. Підмайстри працювали в майстернях майстрів, мали обмежене право голосу в цехах, готувалися до отримання статусу майстра. Наймані працівники та учні мали найнижчий статус серед ремісничого населення, часто не мали права на постійне проживання в місті. Учні підписували угоду з майстром, проходили навчання (зазвичай 5–7 років), жили в будинку майстра. Залежали від рішень цехів і свого роботодавця; вільно змінювати майстра могли лише після завершення терміну учнівства. Основу міського

суспільства становили численні майстри – кравці, ткачі, ковалі, шевці, гончарі, пекарі, тощо. Спершу вони самі продавали свої вироби, поєднуючи роль виробника й торговця. Згодом об'єднувалися у цехи, що визначали правила праці, захищали інтереси членів і контролювали якість виробів [17].

6. Значну частину населення становили особи, що обслуговували місто: корчмарі, перукарі, власники заїжджих дворів, працівники лазень, пастухи тощо. Їхній соціальний статус був нижчим, проте вони були необхідною ланкою міського життя.

7. Маргіналізовані групи: бідняки, жебраки, прибульці. Міське середовище Західної Європи Середньовіччя було не лише осередком торгівлі, ремесла й урбаністичної культури, а й простором глибоких соціальних протиріч. За межами міської громади як правового і морального тіла перебували численні маргіналізовані групи: бідняки, жебраки, повії, злочинці, а також інші «неповноправні», зокрема євреї, природжені «інші» (вигнанці, каліки), цигани (у пізніше Середньовіччя). Їхнє існування відображало не лише економічну нерівність, але й соціальні механізми виключення, контролю й стигматизації [41].

Біднота становила численний, неоднорідний прошарок. До неї належали: підмайстри без власної майстерні, удови, діти-сироти, сезонні працівники, служниці, ремісники, що втратили засоби до існування. Бідняки жили в тісних, часто аварійних дерев'яних хатинах біля міських мурів або в передмістях. Їхній раціон був убогим, одяг – зношеним, а праця – виснажливою. Постійна загроза голоду, епідемій і втрати роботи робила цей прошарок соціально вразливим. Часто бідняки переходили межу – ставали жебраками чи впадали у кримінал.

Жебраки у середньовічному місті були частиною публічного простору: вони стояли на ринках, біля церков, міських брам. Частину з них становили реальні нужденні — каліки, сліпі, люди похилого віку без підтримки. Але вже в XIII–XIV століттях церковні й міські документи засвідчують існування «професійних жебраків», які імітували каліцтва або спеціалізувалися на

обмані. Жебраки часто створювали братства або отримували допомогу від церков. Ставлення до жебраків було подвійним: з одного боку, християнська етика милосердя спонукала допомагати їм як образом Христа, з іншого – їх починали контролювати: видавали дозволи на жебрацтво (право на милостиню потребувало дозволу міської влади), створювали будинки для бідних (*hospicia*, *almshouses*), виганяли «непотрібних» за місто. З розвитком найманої праці в XV ст. ставлення до жебраків погіршилося: вони стали джерелом дешевої робочої сили, часто нелегальної.

Прибульці (*strangers*): люди, які переїхали з села або з інших міст; мали обмежений доступ до прав городян, повинні були пройти «іспит» або заплатити внесок.

Повії: між попитом і моральним осудом. Проституція, хоч і вважалася гріхом, була допустимим злом у міському соціумі. Її існування виправдовували «задля запобігання гіршим гріхам», як-то перелюб чи зґвалтування. Міська влада часто: регламентувала діяльність борделів, визначала окремі квартали для повій, піддавала їх публічному приниженню у випадку порушення меж допустимого. Повії не мали права виходити заміж за городянина, мали носити відмітний одяг (наприклад, червону хустку або дзвіночок), не могли брати участь у релігійних процесіях. Водночас відомо, що деякі борделі існували з дозволу міської влади й навіть сплачували податки. Життя повій було коротким, сповненим насильства, хвороб, соціального приниження [41].

У середньовічному місті сформувалася кримінальна периферія – злодії, фальшивомонетники, шахраї, розбійники. Публічні покарання – шибениці, ганебні стовпи, вирізання язика чи вуха – не лише карали, а й демонстрували владу закону. Деякі злочинці діяли в організованих групах, зокрема «жебрацькі банди», нічні грабіжники, кишенькові злодії.

До злочинців часто зараховували вигнанців – людей, яких офіційно позбавляли права на проживання в місті. Вони мусили залишити міську територію, інакше ризикували бути вбитими без суду.

Маргінали не були «поза містом» – вони існували всередині нього, під його стінами, біля його воріт, у його борделях і на його вулицях. Але місто їх не включало у повноправне громадянство. Воно контролювало їх, обмежувало пересування, періодично проводило «чистки» міст (наприклад, перед святами або королівськими візитами), або ж ізолювало (у шпиталях, лазаретах, притулках). Міські легенди, фабліо, релігійні трактати творили дияволізований образ повії, єврея, злодія – образ іншого, що загрожує стабільності. Маргінали були водночас необхідними (як дешева робоча сила або сексуальний об'єкт) і небезпечними. Їхнє існування дозволяє зрозуміти не лише побут і соціальні конфлікти епохи, а й глибинні механізми виключення, контролю та морального домінування. Саме у ставленні до жебрака, повії чи злочинця місто проявляло свою ідентичність: кого воно приймало, а кого відкидало як «іншого».

Жінки в місті залежали від статусу сім'ї; могли володіти майном, займатися торгівлею. Вони вели домашнє господарство, іноді керували ремісничими справами (вдові майстриці). Не могли бути повноправними членами цехів (за рідкісними винятками), участь у політичному житті була виключена. [39].

Таблиця 1.2

Соціальні групи в містах Франції, Італії та Німеччини (XIII–XV ст.)

Соціальна група	Франція	Італія	Німеччина
Повноправні громадяни	Буржуа – купці, ремісники	Пополани – середній стан	Бюргери – міські господарі
Купці та торговці	Активні в ярмарках	Дуже впливові, часто олігархія	Об'єднані у сильні гільдії
Ремісники	Об'єднані в цехи, вплив на раду	Цехи слабші, часто під владою еліти	Потужні цехові союзи
Духовенство	Панівне в ідеології	Сильний вплив, підтримка мистецтв	Присутні у кожному місті
Інтелігенція	Париж – центр освіти	Болонья – правознавство	Гейдельберг – університети
Жебраки, маргінали	Залежні від церкви	Суворі обмеження	Поширена жебрацька культура

Соціальна група	Франція	Італія	Німеччина
Міська знать	Проживає в центрах міст	Часто включена до уряду	Часто живе у фортецях поблизу

Джерело: складено на основі [28].

Міста середньовічної Європи були не лише осередками ремесла й торгівлі, а справжніми «лабораторіями» соціальної еволюції. Тут постала нова культура, формувалася світська інтелігенція та зміцнювався третій стан – предтеча буржуазного суспільства Нового часу.

Формування міського стану. Із розвитком міст з'являється нова суспільна група – бюргерство, що виступає не лише економічною, а й політичною силою. В результаті комунального руху міста здобували автономію, власні органи самоврядування (магістрат), право на стіну, мірку, торгівлю, військо, суд.

Це викликало появу нового типу особистості – урбаністичного громадянина, який жив за логікою розрахунку, мав доступ до інформації, навичок і права. У містах виникали університети, гільдії, ремісничі союзи, а також духовні братства. Така структура дала підґрунтя для становлення станово-представницьких монархій (наприклад, у Франції – Генеральні штати).

1.2. Житлові умови та побут

Життя у середньовічному місті вирізнялося глибокою протилежністю до комфорту античних міст, таких як Рим. Із занепадом Римської імперії зникли багато елементів міської інфраструктури: водогінні системи, каналізація, регулярне прибирання, впорядковане вуличне планування. Середньовічне місто формувалося в умовах нестабільності, частих конфліктів, соціальної ієрархії та обмежених ресурсів, що безпосередньо впливало на побут та умови життя його мешканців.

Матеріальний побут англійського міського населення доби високого Середньовіччя яскраво віддзеркалює загальні уявлення та цінності середньовічної ментальності. Водночас у джерелах простежуються й характерні особливості побуту, притаманні саме міському середовищу.

Планування більшості середньовічних міст носило нерегулярний характер. Вулиці були вузькими, звивистими, іноді з частими поворотами, провулками та тупиками. Середня ширина вулиці становила 5–7 метрів, а в деяких південних містах Італії – навіть до 1–2 метрів. Будинки щільно тулилися один до одного, утворюючи своєрідну «стіну», яка виконувала не лише функцію житла, а й додатковий оборонний бар'єр [22].

Житлові будинки мали кілька поверхів, зазвичай 2–3, а в економічно розвинених містах, як-от Флоренція, – до 25–27 метрів у висоту. Перший поверх традиційно використовувався як майстерня або крамниця, тоді як верхні слугували житловими кімнатами. Часто верхні поверхи виступали над вулицею, створюючи своєрідний навіс. Більшість міських жителів мешкали у вузьких, багатоповерхових будинках, які щільно притискалися один до одного, формуючи лабіринти вулиць. Верхні поверхи часто виступали над нижніми, звужуючи вулиці настільки, що сусіди могли майже доторкнутися одне до одного через вікно.

Життя в середньовічному місті було яскравим і водночас суворим, а побут – сповнений контрастів між багатством і злиденністю, шумом вулиць і тісністю домівок.

Типовий міський будинок слугував не лише житлом, але й майстернею або крамницею. Перший поверх найчастіше використовувався для торгівлі, ремісництва або зберігання товарів, тоді як родина проживала на верхніх поверхах. Сходи були вузькі, кімнати тісні й темні, опалення – мінімальне, зазвичай за допомогою відкритого вогню або примітивного каміна [23].

Житло середньовічного міщанина зазвичай складалося з кількох функціональних приміщень – холу та окремих кімнат [31, с.27]. Значна увага у середньоанглійських фабліо приділяється спальному місцю – ліжку, що

могло бути застелене коштовними тканинами та навіть використовувалося для декорування інтер'єру, зокрема стін [31, с. 35]. Подібне оформлення свідчить не лише про рівень добробуту господарів, але й про намагання підтримувати просторову чистоту – прообраз гігієни житлового простору.

Будівельні матеріали відображали доступність ресурсів: у ранній період домінувало дерево (навіть для мостів), пізніше дерево витіснялося каменем і фахверковими конструкціями через зменшення лісових площ.

Фахверк – це дерев'яний каркас, заповнений каменем або глиною, який забезпечував міцність при зменшенні витрат. Подібна технологія особливо поширилась у німецьких і французьких містах.

Середньовічне місто не мало розвиненої інженерної інфраструктури. Водопровідні мережі були відсутні, тому мешканці користувалися колодязями, які розміщувалися на центральних площах або біля перехресть. Це створювало великі незручності, особливо під час епідемій чи посух. Вода була дефіцитним і стратегічно важливим ресурсом. Її черпали з міських колодязів або річок, але якість залишала бажати кращого. Заможні городяни мали власні колодязі або наймали водоносів, тоді як бідні покладалися на громадські джерела. Серед містян поширеним напоєм було пиво – воно часто замінювало воду, оскільки вважалося чистішим через процес варіння [27, с. 205].

Стічні води та побутові відходи просто викидалися на вулицю або в рови, що оточували міські мури. Сміття вивозилося рідко, тому вулиці швидко забруднювалися. Відсутність тротуарів і мощення погіршувала ситуацію в дощову погоду: багнюка, побутові нечистоти та залишки ремісничих виробництв створювали небезпечне середовище для здоров'я. Гігієна в середньовічному місті залишала бажати кращого. Бруковані вулиці часто ставали місцем скидання відходів, а нечистоти виливали просто з вікон. І хоча існували певні правила, які мали регулювати чистоту – наприклад, заборона зливати помийні води вдень або в людних місцях – на практиці

їх часто ігнорували. Це створювало сприятливе середовище для епідемій, зокрема чуми, яка неодноразово спустошувала європейські міста.

Побут мешканців середньовічного міста визначався їх соціальним статусом. Більшість городян були ремісниками, купцями або службовцями міських структур (стражі, писарі тощо). У кожного цеху або ремісничого об'єднання був свій квартал або вулиця. Життя будувалося довкола цехових традицій і церковних свят [27, с. 202].

Всередині житлових приміщень умови були скромними. Підлога зазвичай була земляною або кам'яною, а меблі – мінімальними: лава, стіл, ліжка з солом'яним матрацом. Ліжка застеляли соломною або шкурами. Зігрівалися шерстяним одягом і грілками. І хоча багатші мешканці мали більше комфорту – гобелени на стінах, скляні вікна, іноді навіть водогін, – контраст між ними і біднотою був різким. Освітлення забезпечували свічки або лучини, обігрів – камін чи глиняна піч. Багато родин проживало разом, часто у тісних, темних приміщеннях без вентиляції.

В окремих фабліо зображується навіть наявність саду або квітника, як у пані Сіріц, котра, ймовірно, мала або власний двір, або прикрашала оселю квітами [33, с. 94–95]. Це підкреслює естетичну складову побуту міських мешканців. У подібному ключі в «Країні Кокань» знаходимо барвистий опис рослинності [33, с. 71–72], що теж відображає уявлення про ідеальний, комфортний життєвий простір.

Цікаво, що герої фабліо при вході до будинку турбуються про збереження приватності: «у білих стін немає вух» [33, с. 71]. Це може свідчити про поступове формування уявлення про індивідуальний простір, який починає протиставлятися простору публічному.

Особливістю жанру фабліо є відсутність розгорнутих описів зовнішності персонажів чи їхнього одягу. Це, ймовірно, пояснюється тим, що зовнішній вигляд був достатньо впізнаваним для аудиторії і не потребував деталізації. Водночас автори зосереджуються на ключових деталях: наприклад, Вілекін постає «гарним під одягом» і водночас чепурно вбраним

[38], тоді як Марджері взагалі не має опису зовнішності. Опис пані Сіріц з'являється тільки в момент її перевдягання у «нешасну стару» [38, с. 80], що вказує на символічне значення одягу, пов'язане зі зміною статусу чи ролі.

У фаблію одяг постає не лише як елемент щоденного вжитку, але й як цінність і форма винагороди нарівні з грошима, худобою чи нерухомістю [38, с. 23–25]. У «Країні Кокань» опис одягу акцентує на відсутності паразитів, чіткій кольоровій диференціації за станами та згадках про дорогі тканини, зокрема шовк. Особливо престижним вважався хутряний одяг [38], а також убрання, оздоблене коштовним камінням або амулетами, що могло виконувати захисну чи символічну функцію [23].

Ще одним показовим елементом середньовічного побуту є ставлення до оголеного тіла. У «Країні Кокань» це явище позбавлене сорому: згадуються «голі дівки з білою шкірою» [38, с. 88], а також ченці, збуджені з вигляду жіночого тіла. Подібні сцени, які суперечать нормам християнської моралі, в контексті фаблію сприймаються як гротескна норма і, ймовірно, мали на меті пародіювання чи осміювання суспільних заборон.

Міста оточувалися високими мурами з каменю чи цегли, укріпленими ровами, вежами, підйомними мостами. Через загрозу нападів або міжусобних воєн містяни прагнули зробити місто максимально компактним, що ще більше ускладнювало умови життя. Вузькі вулиці та щільна забудова створювали небезпеку поширення вогню, що нерідко спричиняло катастрофічні пожежі.

Мешканці середньовічних міст поділялися за станово-професійною ознакою. Найбільш впливовими були купці, заможні цехові майстри, духовенство. Здебільшого жителі не мали особистої свободи – її можна було отримати лише після проживання в місті понад рік, що стало важливим фактором у розвитку міського самоврядування та формуванні спільної урбаністичної ідентичності [24].

З XV століття зростання міського населення спричинило появу громадських будівель: ратуш, торгових рядів, складів, що стали центрами міського життя разом із соборами та площами.

Життя у середньовічному місті не було легким — санітарні умови, щільність забудови, слабка інфраструктура та часті епідемії створювали серйозні виклики. Однак саме в цих умовах починає формуватися нова міська культура, яка згодом закладе основи для модерного європейського міста.

Міське населення було соціально строкатим. Тут мешкали ремісники, купці, студенти, священнослужителі, слуги, наймити, вдівці й сироти. Попри соціальну нерівність, саме місто створювало нову форму колективного побуту, де співіснували і взаємодіяли представники різних станів. Важливо, що середньовічне міське життя — на відміну від сільського — мало вищу динаміку: рух, торгівля, постійний приплив нових мешканців сприяли розвитку культури, освіти та нових форм господарювання.

Побут середньовічного містянина був тісно пов'язаний із релігійними ритмами: церковні дзвони визначали режим дня, святкові дні змінювали повсякденну рутину, а численні процесії, ярмарки та вистави на площах ставали важливою частиною спільного дозвілля [30, с. 85].

Таким чином, житлові умови й побут мешканців середньовічного міста відображали не лише рівень матеріального забезпечення, а й глибоко закорінені уявлення про порядок, гідність і роль людини в міському просторі. Це життя було непростим, але саме в ньому формувалися перші осередки європейської урбаністичної культури. Отже, житлові умови міських жителів не лише забезпечували фізичне існування, а й формували простір для побутової естетики, приватності, символічної репрезентації статусу та навіть еротичної уяви, притаманної культурі тогочасного міста.

1.3. Харчування міщан

У середньовічному міському середовищі харчування було важливою складовою побуту, що поєднувала економічні реалії, соціальну ієрархію та еволюцію культурних смаків. Середньовічні міста Англії XIII–XIV століть були осередками економічної динаміки, в яких зростання ремесел, торгівлі та урбанізаційних процесів істотно трансформувало щоденне меню пересічного мешканця. Міщанське харчування визначалося не лише доступністю продуктів, а й ритмом міського життя, гігієнічними умовами, регулюванням цін, релігійними приписами та навіть сезонністю. Харчування міщан у добу високого Середньовіччя (приблизно XII–XIV ст.) є ключовим аспектом вивчення повсякденного життя міського населення. На відміну від сільського люду, міщани зосереджувалися навколо економічних і торгівельних центрів, що відкривало доступ до ширшого асортименту продуктів, формувало нові звички та сприяло соціальному розшаруванню у сфері споживання їжі.

Раціон міщан значною мірою визначався місцевим ринком і розвитком торгівлі. Основу харчування становили зернові (ячмінь, жито, пшениця), овочі (ріпа, капуста, боби, цибуля, часник), бобові культури, сир, яйця та риба. М'ясо – як правило, свинина або яловичина – було доступним не всім і не щоденно. У піст і релігійні свята обов'язково дотримувалися дієтичних обмежень, тому риба, в тому числі солена та копчена, відігравала важливу роль [21, с. 35].

Сезонність диктувала варіативність харчів: улітку споживали більше свіжої городини, взимку – соління, квашені овочі, в'ялене м'ясо. Фрукти, особливо яблука, груші, сливи, були сезонною розкішшю й часто перетворювалися на вино або сушені заготовки.

Найбільший вплив на структуру харчування міщан справляв їхній соціальний статус. Заможні купці, чиновники чи власники майстерень мали змогу дозволити собі щоденні страви з м'яса, риби, сиру та прянощів. Їхній

стіл, як правило, був подібний до заміського дворянського, хоч і менш вишуканий.

Натомість середній і нижчий прошарок – ремісники, підмайстри, слуги – харчувався скромніше. Основу їхнього раціону становили зернові (ячмінь, овес, жито), каші, бобові, капуста, цибуля, часник. У дні пісні (яких за церковним календарем було понад 150 на рік) заміником м'яса була риба – свіжа або солена. На ринках та в харчових лавках продавалася сушена тріска, оселедець, мідії, що активно завозилися до міст із приморських регіонів. Харчування складалося з хліба, каші, овочів, риби або м'яса (за наявності коштів). Сіль, мед і вино відігравали роль не лише продуктів, а й консервантів. Зазвичай їжу готували один раз на день. На ринках міст продавали продукти місцевого виробництва, але санітарні умови на них були вкрай низькими.

Середньовічне міщанське меню було чітко структурованим і залежало від часу доби:

- Сніданок (breakfast), зазвичай легкий, включав хліб, сир, пиво або слабкий ель.

- Основна трапеза – обід (dinner) – відбувалася близько полудня і була найкалорійнішою. Вона включала гарячу страву (пшоняна каша, супи на кістках, овочі), хліб (як житній, так і пшеничний – останній дорожчий), іноді м'ясо.

- Вечеря (supper) – легша, часто складалася з залишків обіду або просто каші з овочами [12, с. 80].

Міщани зазвичай готували їжу вдома, але з розвитком міського простору з'являється нова форма – вуличне харчування. В містах функціонували харчевні, таверни, пекарні, де можна було купити готову їжу. Особливо популярними були м'ясні пироги, гарячі страви на основі бобових, юшки, пиво. Це стало своєрідною формою «швидкого харчування», зручною для ремісників та подорожніх. У містах виникала інфраструктура

громадського харчування, попередниця майбутніх закладів ресторанного типу.

Хліб у міському харчуванні мав не лише гастрономічну, а й сакральну функцію. Його пекли у спільних або гільдійних пекарнях, і продаж регламентувався міською владою. Хліб поділявся на: білий – з очищеного пшеничного борошна, дорогий, споживався переважно заможними; чорний – з суміші житнього й вівсяного борошна, призначений для бідних верств.

Каші з вівса, пшениці, бобових культур варилися як у будинку, так і в харчевнях. До них додавали сало, шматки субпродуктів або овочі.

М'ясо було популярним, але відносно дорогим продуктом. Його споживання залежало від сезону (влітку – менше через можливість зіпсування), церковного календаря та доходу. Найчастіше споживали: яловичину (солену), баранину, субпродукти, копчене сало.

У рибні дні містяни переходили на тріску, оселедець, лосося (для заможних), а також прісноводну рибу. Поширеною була солена та сушена риба, яку доставляли вглиб країни з портових міст [30, с. 95].

Молоко вживали рідко в чистому вигляді – воно швидко псувалося. Натомість робили сир (особливо твердий) і сироватку. Масло вважалося ласощами.

Питна вода не завжди була безпечною, тож основним щоденним напоєм ставало пиво низької міцності – «ale». Його споживали всі, включно з дітьми. Заможні міщани могли дозволити собі вино – здебільшого імпортоване з Франції. Також популярними були медові напої, сидр, настоянки на травах.

Міська влада регламентувала якість продуктів і ціни через спеціальні постанови. Відомі випадки, коли порушення правил продажу харчів каралися штрафами або публічним осудом. Зберігались протоколи перевірок м'ясників, пекарів, шинкарів.

Також церковні приписи мали великий вплив на харчування: дотримання посту було обов'язковим, тому ринки пристосовувались до

циклічності попиту. Церква відігравала провідну роль у регулюванні харчових звичок. Велика кількість постів (до 150 днів на рік) обмежувала вживання м'яса. Це стимулювало розвиток рибної торгівлі та культуру приготування страв з риби й овочів. Постова їжа не була обов'язково простою – її готували вишукано, з використанням спецій, соусів і квасів [30, с. 99].

Значна частина продуктів була сезонною. Взимку особливо важливими були соління, в'ялення, коптіння, що дозволяли зберігати харчі до весни. Також широко використовували коробки з льодом, льохи, обмазування солоним жиром.

У міському середовищі формувалися нові звички столового етикету. Для багатших родин були характерні багатопосудні сервірування, спільне застілля за довгим столом, використання серветок, тарелей. Бідніші їли руками, із дерев'яного посуду, сидячи на лавках. Основними засобами приготування слугували печі, горщики, металеві казани.

Харчові звички та культура споживання їжі у високому Середньовіччі відображають соціальні, економічні та ментальні особливості міського життя того часу. У середньоанглійських фабліо – зокрема, у творах *«Про Лиса й Вовка»*, *«Країна Кокань»*, а також *«Пані Сіріц»* – тема харчування відіграє помітну роль, демонструючи як уявлення про достаток, так і символічну значущість їжі в уявленні міщан [23].

Особливої ваги в тогочасному суспільстві набули прянощі, які не лише покращували смак страв, але й вважалися символом розкоші. У *«Країні Кокань»* перець, імбир, калган, кориця та гвоздика подані не просто як кулінарні елементи, а як цінності, рівні грошам. У творі описано фантастичне дерево з корінням із калгану й імбиру, стовбуром з кориці, плодами з гвоздики та пагонами валеріани [38, с. 77–78]. Утопічний образ доповнюється сценою, де запечені гуси з часником і тушковані жайвори самі влітають до рота [38, с.79], що створює образ споживчого раю без фізичних зусиль.

Ці образи відображають ідеалізоване уявлення міського жителя про харчове благополуччя. Особливістю харчування міщан стає соціальна ієрархія доступу до їжі: не всі продукти були однаково доступні для всіх прошарків населення. У *«Країні Кокань»* цю межу свідомо стирають: тут їжа, призначена «для принців і королів», стає доступною кожному, що формує міфологему про харчову рівність і достаток.

Ще однією характерною рисою є поява явища «швидкої їжі», яке згодом стане невід'ємною частиною міського побуту. У працях дослідників зазначено, що такий тип харчування вже у XIII ст. починає відігравати роль у повсякденному житті англійських містян [40, с. 87]. Саме у фаблію *«Країна Кокань»* виявляється це у вигляді «харчових чудес», які постають як своєрідна пародія на обмеження реального життя. Схожий мотив утопічного достатку зустрічаємо у фаблію *«Про Лиса й Вовка»*: тут Рай зображується як простір без голоду і турбот, з необмеженою їжею та напоями – «тут добре живу... без праці – блаженство» [38, с. 100–101].

Таким чином, аналіз харчових сюжетів у середньоанглійських фаблію дозволяє глибше зрозуміти уявлення про повсякденне життя міщан XIII століття. Характерною рисою харчування того часу була наявність ієрархії у доступі до їжі, символічне значення приправ, а також поступове входження до повсякдення «швидкої їжі». Через фантастичні образи і гіперболізацію середньоанглійські фаблію не лише зображують харчову культуру, але й формують особливу культурну пам'ять про життя міста у розвинутому Середньовіччі. Система харчування англійських міщан у високому Середньовіччі була багатогранною та соціально диференційованою. Вона демонструє зміни у способі життя, вплив урбанізації, розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Їжа ставала не лише засобом виживання, а й важливим інструментом ідентифікації, соціального розмежування та символом належності до певного прошарку. Харчова культура міщан цього періоду виявляє себе у щоденних практиках, релігійних нормах, економічних реаліях і міських легендах.

РОЗДІЛ 2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ДОЗВІЛЛЯ ГОРОДЯН

2.1. Ремесла та торгівля

У XI–XII століттях Західна Європа переживає важливий економічний злет. Міста Англії, Франції, Німеччини зростають як чисельно, так і функціонально – насамперед завдяки стрімкому розвитку ремесел і торгівлі. Виробництво вовняних тканин стало серцевиною міського промислу. Попит на цей товар забезпечив не лише розквіт ремісничої праці, але й активізацію внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Ремесло і торгівля тісно переплелися: майстер виготовляв – купець продавав. Така співпраця не тільки збагачувала обох, а й давала імпульс до розширення економіки міста.

Поступово у XII–XIII століттях ремісники починають об'єднуватися у цехи – замкнуті професійні корпорації, які регламентували весь цикл виробництва. Цехи шевців, ковалів, ткачів, ювелірів мали не лише економічну, а й соціальну, іноді навіть військову роль. Усі їхні дії визначалися цеховими статутами – складними документами, які детально прописували правила життя і праці майстрів, підмайстрів та учнів. Праця виконувалась виключно вручну, удосконалення інструментів або нововведення суворо заборонялись – задля збереження економічної рівноваги в межах ремісничої громади [17, с. 12].

Виробництво суворо контролювалося: дозволено було працювати лише при денному світлі, кількість робітників обмежувалася, а зразковим еталоном якості слугував так званий шедевр – виріб, що встановлював стандарт цілого ремесла. Позацехові ремісники – «партачі» – зазнавали утисків, їх продукцію вважали нелегальною і неякісною.

Цех був не лише економічною структурою, а й осередком міського самоврядування. Разом з купцями ремісники брали участь у виборах міських рад, обороняли мури, формували вартові загони. Селяни-втікачі, які залишали феодальні маєтки, могли стати повноправними мешканцями міста,

якщо проживали там рік і день. Життя ремісників було строго регламентоване цеховими статутами, які визначали обсяги виробництва, ціни, якість продукції. Цехи – це структура саморегулювання професій, які також виконували соціальну функцію – захист членів, допомога вдовам, проведення свят тощо.

У середньовічних містах ремісники становили переважну частину населення, будучи основою міської спільноти. Наприклад, у Брістолі в XIV–XV століттях із приблизно 12 тисяч мешканців від 70 % до 94 % припадало на ремісників і членів їхніх родин. У Венеції XV століття, за оцінками, проживало близько 180 тисяч осіб. Дож Томмазо Моченіго у своїй підсумковій промові 1423 року згадував масштаб ремісничої діяльності, пов'язаної лише з кораблебудуванням: «...у нас працюють три тисячі корабельних теслярів, три тисячі конопатників, шістнадцять тисяч ткачів, які тчуть шовк, сукно та бавовняне полотно...» [40, с. 35]. Хоча повних даних про чисельність ремісників у XV столітті немає, перепис 1581 року засвідчив понад 105 400 осіб, що займалися ремеслом. В українських містах XV – початку XVI століть ремісники становили від 25 % до 36 % населення [19, с. 63].

Корпоративність була ключовою рисою середньовічного суспільного устрою. Практично у всіх європейських містах – від німецьких та італійських до шведських, фламандських, українських, польських і угорських – ремісники були об'єднані в цехи. Цех виконував не лише виробничу функцію, а був повноцінною соціальною корпорацією, членство в якій забезпечувало особі економічні, соціальні й політичні права. Проте разом із привілеями членство накладало і численні обов'язки.

Внутрішня структура цехової організації була трирівневою: майстри, підмайстри та учні. Такий поділ відповідав середньовічній ментальності, де число «три» мало сакральне значення, вкорінене у біблійних образах і символах, що пронизували всі сфери життя – від соціального до мистецького.

Поділ ремісничої корпорації на три ієрархічні щаблі уособлював гармонійний порядок, якого прагнула середньовічна свідомість.

Соціальна ієрархія вважалась встановленою «згори», тобто онтологічно обґрунтованою та незмінною. Вона сприймалася як основа світового ладу, що гарантувала порядок і справедливість. У цьому контексті ієрархія всередині цеху — від учня до майстра — виглядала цілком природною. Вона відображала не лише рівень професійної майстерності, а й глибину знань про тонкощі ремесла. Як мовилося: «Учем – кожен починає; став підмайстром – щось та й знає; майстер – той нове шукає» [3, с. 38]. Це знання, що передавалося від покоління до покоління, було майже сакралізованим, адже воно перетворювало фізичну працю на акт творення, наближений до божественного.

У межах кожної страти – майстрів, підмайстрів чи учнів – панувала юридична рівність, незалежно від віку, статку чи досвіду. Цехи суворо дбали про дотримання цього принципу, підтримуючи певний рівень егалітаризму серед членів своєї корпорації.

Учні займали нижчий щабель у цеховій ієрархії. Здебільшого ними ставали діти вільних, але непривілейованих станів – селян або бідніших міщан. Діти цехових ремісників мали певні переваги у просуванні по кар'єрній драбині цеху. Для родин учнівство було шансом на гідне майбутнє: ремесло забезпечувало «чесний заробіток на хліб», а також створювало перспективи соціального піднесення – спершу до статусу підмайстра, а згодом і до майстра. Для дітей селян вступ до цеху міг стати справжнім соціальним проривом, адже це означало перехід до престижнішого міського стану [21, с. 35].

Щоби уникнути дисбалансу між різними цехами, більшість цехових статутів обмежувала кількість учнів, яких міг мати один майстер – зазвичай одного. Винятки траплялися рідко. Наприклад, у жіночому цеху прядильниць шовку в Кельні старшій майстрині дозволялося мати чотирьох учениць⁸. Приймати учнів дозволялось лише повноправним майстрам. У Лондоні,

згідно зі статутами гільдії килимників (1331 р.) та поясних майстрів (1344 р.), за порушення цієї норми накладався штраф у розмірі 40 шилінгів [17, с. 15].

Паризькі цехові положення були особливо прискіпливими: вони дозволяли мати учнів лише тим майстрам, які могли забезпечити учневі належні умови для навчання, проживання та харчування.

Одним із ключових чинників, що визначали включення особи до середньовічної цехової структури, була форма та умови проходження учнівства. Вже на етапі вступу до учнівства передбачалась фінансова участь з боку родини учня. Зокрема, статут паризьких ткачів вовни фіксував досить варіативну плату залежно від тривалості учнівства: за чотири роки навчання належало сплатити чотири паризьких ліври, за п'ять років – 60 су, за шість – 20 су, а за семирічний термін плата взагалі не стягувалася. Подібне регресивне зменшення оплати свідчило про зростаючу експлуатацію учня як безкоштовної робочої сили, що включало як ремісничу працю, так і хатню роботу [16, с. 35].

У низці випадків до згаданої плати додатково стягувались символічні та матеріальні внески до цеху. Так, статут кельнських бондарів від 1397 року передбачав, що учень має внести один рейнський гульден (половина – у спільну казну, половина – на користь старшин), фунт воску для церковної свічки, а також чверть якісного вина. Учні львівських ткачів у 60-х роках XV століття сплачували по чотири «широких гроша» не тільки майстрам, а й підмайстрам. Таким чином, уже на ранньому етапі формувався обов'язок учня не лише опановувати ремесло, але й фінансово інтегруватися у внутрішню структуру цеху.

Передача дитини на учнівство супроводжувалась укладенням формалізованого договору між родиною та майстром, що визначав обопільні права та обов'язки. У результаті учень юридично й соціально віддалявся від родини, входячи до цехової корпорації на правах молодшого члена. У середньовічному контексті, де родинні зв'язки не мали того сентиментального навантаження, що в новітні часи, цей розрив усе ж мав

морально-психологічну вагу для обох сторін. Водночас, учень набував нової системи соціальних координат: цех функціонував як ієрархічна мікроспільнота, що вимагала від молодших слухняності, покори та лояльності, натомість забезпечуючи певний рівень захисту, матеріальної підтримки та соціального патронажу. Такий патріархальний характер відносин формував своєрідне «квазибатьківство» з боку майстра [16, с. 37].

Про специфіку таких стосунків свідчить і термінологія, поширена в українських цехових громадах XV століття: майстра часто іменували «панотцем» чи «старшим братом», а учня – «хлопцем». Учень мешкав у домі майстра, був занурений у всі аспекти його життя, не тільки виробничі, а й побутові, стаючи частиною «великої родини», що нагадувала римську *familia*. Майстер мав не лише право карати учня, але й ніс моральну відповідальність за його виховання, побут і професійне становлення.

Проте така система не була позбавлена зловживань. Багато статутів регламентували, як діяти у випадку смерті або втечі учня, що вказує на непоодинокі приклади надмірної жорстокості чи недбалості з боку майстрів. Наприклад, паризький статут детально прописував зобов'язання майстра повернути батькам частину коштів у разі, якщо учень залишив навчання через невідповідність майстра чи жорстоке поводження. Ця норма була обґрунтована тим, що «учень не повинен витратити даремно свого часу, а його батько – своїх грошей», що є свідченням появи юридичних обмежень на свавілля майстрів і формування правової культури всередині цехової системи.

Після завершення учнівства індивід підіймався наступним щаблем соціальної ієрархії, набуваючи статусу підмайстра. Перехід супроводжувався урочистим ритуалом присяги на вірність цеху, виконання якого забезпечувало символічне підтвердження належності до цехової корпорації. У XII–XIII століттях учень теоретично міг одразу стати майстром, однак на практиці через фінансові обмеження більшість продовжувала працювати у колишнього наставника, набуваючи проміжного статусу підмайстра. Попри

збереження патріархального зв'язку з майстром, роль підмайстра у цеховій структурі була значно вищою, зокрема – участь у загальних зборах, обговореннях, укладенні договорів та написанні статутів. Підмайстри також брали участь у релігійних святах, весіллях, бенкетах, що сприяло інтеграції в цехову громаду [16, с. 39].

Втім, упродовж XIV–XV ст. із процесом «замикання» цехів та наростанням соціально-майнових бар'єрів, статус підмайстра втрачає тимчасовий характер. Зростання вимог до кандидата в майстри (майнових, професійних і соціальних) спричинило появу великої верстви так званих «вічних підмайстрів» – ремісників, які не мали змоги задовольнити всі критерії для підвищення. Цехові статuti того часу дедалі чіткіше регламентують обов'язки та обмеження підмайстрів – наприклад, заборона працювати на кількох майстрах одночасно або вимога точного дотримання робочого часу.

У міру еволюції правового статусу підмайстра зникає патріархальна модель взаємодії з майстром, яка поступається місцем договірним, часто формалізованим відносинам. У Франції це пов'язано, зокрема, із правом підмайстрів на шлюб, що розривало тісний побутовий зв'язок із домом майстра. У Німеччині поштовхом до аналогічних змін стала практика мандрівного підмайстерства, а в Італії – потреба ринку в зростанні виробництва, що змушувала переглядати традиційні квоти на кількість підмайстрів. У результаті формується окрема соціальна група «вільних підмайстрів», які працювали за наймом поза стабільним зв'язком із конкретним майстром, а згодом навіть створювали власні професійні об'єднання, що конкурували з майстрами [17, с. 14].

Майстер залишався на вершині цехової ієрархії, контролюючи як виробничий процес, так і соціальне життя цеху. Проте внаслідок посилення внутрішньоцехової стратифікації доступ до статусу майстра суттєво ускладнювався: необхідність володіти майном, мати походження, яке

визнавалося «респектабельним», здати іспит у вигляді шедевру – всі ці бар'єри консолідували страти еліти в межах цехової корпорації [43].

Разом із ремеслом розквітає торгівля – спочатку локальна, а згодом і далекі зв'язки через численні ярмарки. Саме завдяки ярмаркам, розташованим у вузлових торгових точках, зароджується європейський внутрішній ринок. Великі ярмарки, як-от у французькій Шампані, перетворюються на центри перетину товарних потоків із Півдня і Півночі [32, с. 84].

У XIV–XV століттях у зв'язку з потребою у більших обсягах продукції з'являється нова форма організації праці – мануфактура. На відміну від індивідуального майстра, мануфактура об'єднує десятки працівників, кожен з яких виконує окрему операцію у процесі виробництва. Такий поділ праці дозволяє підвищити якість і кількість продукції. Це був початок переходу від ремісничої до капіталістичної форми виробництва. Відмінності порівняємо у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Цех vs Мануфактура

Ознака	Цех (XI–XV ст.)	Мануфактура (XIV–XVII ст.)
Форма організації праці	Індивідуальна – один майстер, підмайстер і учні	Колективна – багато працівників під наглядом власника
Поділ праці	Відсутній – один майстер виконує всі етапи	Присутній – кожен працівник виконує окрему операцію
Нововведення і техніка	Заборонені інновації, щоб не порушити традиції	Заохочуються для збільшення прибутку та швидкості виробництва
Якість продукції	Дуже висока, суворі цехові стандарти	Залежить від організації праці, часто нижча за цехову
Кількість працівників	Невелика – 1 майстер, кілька учнів/підмайстрів	Багато – десятки або й сотні робітників
Власність на майстерню	Приватна – майстер сам собі господар	Належить капіталісту – власнику мануфактури
Головна мета	Виробництво якісного товару за традиціями	Масове виробництво для продажу й прибутку
Регулювання виробництва	Жорстко регламентоване статутом цеху	Гнучке, залежить від ринку і власника
Роль на ринку	Обмежене виробництво,	Основний постачальник товарів у

Ознака	Цех (XI–XV ст.)	Мануфактура (XIV–XVII ст.)
	невеликий вплив	нову добу
Початок занепаду	З XV–XVI ст. – через відсталість і закритість	Розвиток до кінця XVIII ст., потім витіснені фабриками

Джерело: складено на основі [32]

Цехи уособлюють традиційне ремесло із суворою регламентацією й акцентом на якість, тоді як мануфактури стали перехідною формою до індустріального виробництва, орієнтованого на кількість, швидкість і прибуток.

Водночас відбувається розширення зовнішньої торгівлі. У Середземномор’ї торгівельне панування переходить до Венеції, Генуї та Пізи. Купці цих міст витісняють візантійців і арабів з торгових шляхів і стають головними посередниками у торгівлі зі Сходом. З портів Сирії, Єгипту, Індії та Китаю вони везли прянощі, шовк, фарфор. А у відповідь – продавали європейську продукцію: тканини, прикраси, скло. Саме тут виникає левантійська торгівля – один із ключових торговельних напрямів середньовіччя [25, с. 104].

Не менш важливою була й торгівля Балтійським і Північним морями, що базувалася на товарах північної Європи: хутро, сало, зерно, мед, віск, сіль, металеві вироби. Торгові центри – Любек, Бремен, Брюге, Лондон – утворюють могутній союз Ганза, до якого входить понад 160 міст. Ганзейські купці отримують привілеї, мають юридичний захист і контролюють ключові морські шляхи.

Усе це супроводжувалося розвитком грошово-фінансових інструментів. Через велику кількість різних монет (золотих, срібних, фальшивих і справжніх) з’являються міняйли, які згодом перетворюються на банкірів. Саме в Північній Італії, зокрема в Ломбардії, народжується банківська справа. Тут виникає система кредитування, безготівкових операцій, імениті банківські роди Альберті, Медічі, Фуггери керують фінансовими потоками всієї Європи.

У середньовічних містах торгівля разом із ремеслом формувала економічний фундамент і була провідним джерелом доходу для значної частини населення. Впродовж XI–XV століть домінувала зовнішня, або транзитна, торгівля, яка зосереджувалася у двох ключових регіонах Європи.

Першим був регіон Середземномор'я – місце перетину торгових шляхів, що з'єднували Іспанію, Францію, Італію, Візантію та східні країни. Як зазначено у джерелі: «Пальма першості тут належала купцям Генуї й Венеції». Західна Європа вивозила вироби ремесла – шерстяну тканину, зброю, коштовні метали, натомість отримувала зі Сходу предмети розкоші, прянощі, вино, цукор і зерно» [7, с. 114].

Другим важливим торговим простором стали регіони навколо Балтійського й Північного морів. Тут активними учасниками торгівлі були Північно-Західна Русь, Польща, Скандинавія, Англія, Фландрія, Північна Франція та інші країни. Наприклад, «з Новгорода надходили хутро, льон, віск, сало», а «Скандинавські країни постачали деревину, залізо, мідь, рибу».

Особливу роль у цьому регіоні відіграв Ганзейський союз (Ганза), що формувався з початку XIII століття під проводом міст Любек і Гамбург. Ганза об'єднала до 100 міст, серед яких – Рига, Кенігсберг, Брюгге, Вісбю. Учасники союзу контролювали торгівлю між Англією, Скандинавією, Руссю та Нідерландами. Як сказано в тексті, «Ганза здобула перемогу й навіть отримала право голосу при обранні нового короля Данії» – приклад активного втручання в політику задля захисту торгових інтересів [25, с. 214].

У межах окремих міст купці об'єднувались у гільдії – подібні до цехів об'єднання з власними статутами, внесками та старшинами. Їхньою метою було встановлення монополії у межах міста та взаємозахист під час поїздок. Купцям доводилося мати справу з небезпеками: «на купця чатувало чимало небезпек» – від розбійників і піратів до свавільних феодалів.

Торгівлю гальмували численні мита, поганий стан доріг, фальшиві сигнальні маяки, якими феодали спрямовували кораблі на загибель – «феодали навмисно виставляли чи подавали фальшиві сигнальні знаки».

Водночас зростала кількість купців і виникали великі ярмарки. Особливо відомими стали ярмарки у Шампані, Франкфурті-на-Майні, Лейпцигу й Брюгге. Ці події були не лише ринками збуту, але й центрами валютного обміну та кредитування.

Фінансова інфраструктура поступово ускладнювалася. Купці почали користуватися послугами міняйл, які запровадили векселі – документи, що дозволяли отримати гроші в іншій країні. Як ідеться у джерелі: «Так з'явився вéксель, тобто замінник готівкових грошей» [27, с. 204].

Міняйли перетворювалися на лихварів, а пізніше – на банкірів. У XV ст. виникли перші банки, як-от установа «гора для бідних» у Перуджі, що видавала позики під заставу. Такі установи дістали назву «ломбард», оскільки італійців у Середньовіччі часто називали ломбардцями.

Торгівля впливала і на виробництво. Купці почали самостійно організовувати виробничий процес – закуповували сировину, роздавали її ремісникам і згодом скуповували готові вироби. Такі форми праці поступово перетворювали ремісників на найманих працівників і дали початок першим капіталістичним підприємствам – розсіяним мануфактурам.

Отже, середньовічна торгівля була складним, багатогранним явищем. Вона не лише сприяла економічному зростанню міст, а й стимулювала розвиток фінансів, міжнародних зв'язків і нових форм виробництва.

Таким чином, ремесло і торгівля в середньовічній Європі стали основою економічного та соціального оновлення. Від суворої регламентації цехів до перших мануфактур, від ярмарків до міжнародних торгівельних союзів — кожен крок вів до поступового звільнення господарства від феодалських пут і формував підвалини для наступної епохи – Нового часу.

2.2. Релігійне та культурне життя

У середньовічній Європі релігійне та культурне життя було тісно пов'язане і визначало світогляд, побут і освіту людей. Домінуючу роль у

духовному світі відігравала католицька церква, яка не лише регулювала моральні норми, а й контролювала практично всі сфери життя: від політики до мистецтва.

Церква мала величезну владу: вона володіла землями, стягувала десятину, мала власні суди і навіть впливала на рішення монархів. Духовенство було найосвіченішим прошарком суспільства, адже монастирі слугували осередками не тільки віри, а й науки. Саме в монастирях зберігалися і переписувалися античні рукописи, розвивалася філософія, богослов'я, а згодом – і природничі науки.

У період Середньовіччя християнська Церква стала не лише духовним центром, а й потужним політичним та економічним гравцем. Вона контролювала значну частину землеволодінь, зосереджувала в своїх руках не лише релігійне, а й культурне, освітнє та моральне життя європейського суспільства. Як зазначається, «Церква тримала в своїх руках земельні багатства, мала вплив на державну владу і ствердила за собою важливі політичні прерогативи», а її судова система – канонічне право – конкурувала зі світськими правовими структурами, залучаючи навіть представників вищих станів» [30, с. 43].

Церковна структура була чітко організована за ієрархічним принципом. Найнижчий рівень становив прихід, очолюваний священником, далі – діадези під керівництвом єпископів, і митрополії на чолі з архієпископами. Абсолютну верховну владу в Західній Церкві мав єпископ Риму, який із часом отримав титул Папи. Важливі церковні рішення ухвалювалися на Соборах, зокрема, місцевих соборах, де збиралися єпископи однієї або кількох провінцій для обговорення регіональних справ.

У Середньовіччі Церква виробила і специфічну систему церковних покарань: відлучення від Церкви (екскомунікація), що прирівнювалося до втрати спасіння; інтердикт – заборона здійснення богослужінь на певній території; анафема – урочисте прокляття; а також різноманітні форми каяття та епітимій, спрямовані на духовне виправлення грішника.

Завдяки своїм позиціям, Західна Церква почала претендувати на духовне домінування і поза власними межами. З кінця VI століття вона заперечувала рівноправність Константинопольського патріархату, що викликало численні конфлікти зі східною християнською традицією. Особливо гостро це проявилось у протистоянні Папи Миколая I з Константинопольським патріархом Фотієм щодо впливу на новохрещену Болгарію. Це протистояння заклало основу для великого церковного розколу.

Кульмінацією цього конфлікту стало взаємне прокляття між Папою Левом IX та патріархом Михайлом Керулавієм у 1054 році. Цей акт остаточно закріпив схизму – розкол між двома гілками християнства: римсько-католицькою церквою на Заході та православною на Сході. Відтоді Церкви почали називати одна одну «схизматиками», а богослужіння в них проводяться різними мовами: латиною – у католицизмі, і місцевими мовами – у православ'ї [19, с. 104].

Таким чином, Церква в Середньовіччі – це не лише релігійна інституція, а величезна сила, яка формувала суспільну мораль, освітні норми, політику і навіть міжнародні конфлікти.

Ключовими були ідеї Августина Блаженного та Фоми Аквінського. Фома, наприклад, намагався поєднати віру з розумом, доводячи, що релігійна істина не суперечить логіці: «Благодать не знищує природу, а вдосконалює її» [15, с. 48]. Таке поєднання схоластики та релігії дало поштовх до розвитку університетів у Парижі, Болоньї, Оксфорді та Кембриджі, де вивчалися сім «вільних мистецтв» – граматика, риторика, логіка, арифметика, геометрія, музика та астрономія.

Церковні свята, обряди, паломництва та участь у літургіях були важливою частиною життя кожного мешканця середньовічного міста чи села. Навіть календар був підпорядкований церковним датам. Кожен день мав свого святого покровителя, а головними подіями року були Великдень, Різдво та свята, присвячені Марії, Іоанну Хрестителю тощо.

Культура Середньовіччя мала яскраво виражений символізм і релігійний зміст. У романській і готичній архітектурі відображалися ідеї християнської віри: масивні собори з вітражами, скульптури з біблійними сценами, фрески, що вчили неписьменних парафіян основам Біблії. Собори Нотр-Дам у Парижі, Шартрський собор у Франції та Кельнський собор у Німеччині стали не лише релігійними, а й культурними центрами.

Театр виник як частина церковних обрядів – у формі «літургійної драми». Пізніше, з розвитком міст і мирської культури, з'явилися «містерії», «міраклі» та «моралите» – п'єси на релігійну або повчальну тему, які ставили на площах під час ярмарків. У них часто брали участь гільдії та цехи, що також підкреслює тісний зв'язок церкви, культури й міського життя [10, с. 167].

Окрему роль відігравали монахи-скриптори, які переписували книги вручну. Цікаво, що одна книга могла коштувати як гарна корова або ціле господарство, а процес створення однієї біблії займав роки. При цьому оформлення книг – з мініатюрами, ініціалами, золоченням – само по собі стало формою мистецтва.

На відміну від середньовічних шкіл, які відновлювали форми античної освіти, університет як інституція не мав жодного прототипу в культурі Античності – ні на Заході, ні на Сході. Він став абсолютно новою формою організації освітнього процесу: об'єднанням викладачів і студентів у корпоративну спільноту з чітко визначеними правами, програмами, системою дипломів та захистом знань.

Слово «*університет*» у первісному значенні означало не освітній центр, а певну спілку – асоціацію осіб за професійною чи становою ознакою. У сучасному економічному розумінні університет нагадував синдикат, що відстоював інтереси конкретної соціальної групи. Взірцем для більшості подальших університетів став Паризький університет, що сформувався як об'єднана корпорація студентів і магістрів. Особливу роль у його формуванні

відіграла кафедральна школа Нотр-Дам, яка в XII столітті приваблювала студентів з усієї Європи, чим і здобула увагу Римської курії [5, с. 360].

Процес здобуття автономії університету відбувався під егідою як королівської влади, так і церковної – зокрема, єпископа та його канцлера. Водночас прагнення до свободи викладання отримало несподівану підтримку з боку папської влади, яка стала формою захисту інтелектуальної незалежності від світського втручання.

Університет XIII століття став не просто освітнім інститутом – він інтегрувався в саме життя міста, хоча масштаби його впливу значно виходили за межі локального. Такі університети як Паризький та Оксфордський були міжнародними за своїм складом і впливом: викладачі та студенти прибували з усього християнського світу, а дипломи цих закладів визнавалися в усій Європі.

Два ключові феномени університетського середовища. Перший феномен – формування стану світських інтелектуалів, яким церква довірила викладання релігійних істин. Цей злам був принципово новим: уже в XIII столітті магістри мали право відкрито дискутувати на теми віри. Постаті як Фома Аквінський, Альберт Великий та Бонавентура були згодом визнані «докторами церкви», що підкреслювало легітимність нового – третього – виду влади: влади інтелекту, поряд із церковною і світською.

Другий феномен стосувався соціального складу університетської громади. Від самого початку Паризький університет приймав представників усіх станів, створюючи середовище, вільне від кастових обмежень. Хоча в наступні століття університети частково аристократизувалися, середньовічна *universitas* була по-справжньому «народною». Завдяки привілеям, навіть діти селян чи ремісників мали шанс стати студентами, хоч і мусили витримати суворі умови навчання [15, с. 480].

Голіарди й клерки створили окремий світ із власними нормами. Справжня шляхетність більше не визначалася походженням – її ознаками стали культурна глибина, інтелект і витонченість мислення. Як тонко

зауважив Бокаччо: «Освіченим є не той, хто після тривалого навчання в Парижі ладен продати свої знання за дріб'язки, як це багато хто робить, а той, хто вміє добиратися до причин цього від самих витоків» [15, с. 132].

На початку XIII століття в Паризькому університеті діяли два факультети – теології та мистецтв (артистичний). Останній виконував роль підготовчого етапу перед вивченням богослов'я. В XIII ст. навчання велося латиною, яка залишалася універсальною мовою і політичного, і наукового спілкування.

Факультет мистецтв поділявся на чотири «нації» – французьку, пікардійську, норманську та англійську, кожною з яких керував прокуратор. Над ними стояв ректор, який спершу мав юрисдикцію лише над факультетом мистецтв. Генеральна асамблея об'єднувала всіх викладачів і вирішувала спільні питання.

До кінця XIII століття структура університету розширилася до чотирьох факультетів: богослов'я, права (декретного), медицини та мистецтв. Саме ректор артистичного факультету почав виконувати функції голови університету. Його обирали на один триместр, хоча могли переобрати або замінити достроково. Ректор відповідав за фінанси та головував на асамблеях.

Навчання на факультеті мистецтв тривало шість років і розпочиналося зазвичай у 14 років. Основними предметами були граматики, логіка, етика, математика й фізика. Рік мав річну програму; семестровий поділ з'явився лише в XV столітті: *великий семестр* (з вересня до Пасхи) і *малий* (від Пасхи до середини червня). Заняття проводилися латинською мовою, що дозволяло студентам з різних країн однаково розуміти викладача, незалежно від його походження [21, с. 64].

Навчальний процес будувався навколо конкретних книг, а не курсів. Лекції поділялися на *ординарні* (основні, ранкові) і *екстраординарні* (допоміжні, післяобідні). Дисципліна під час ординарних занять була суворою: форма для всіх, заборона перебивати лектора, штрафи за запізнення

як для студентів, так і викладачів. Двотижнева відсутність без причини могла позбавити права складати іспит.

Цікавий факт: викладачам заборонялося «читати» лекції з власних нотаток. Від них вимагали жвавого й переконливого викладу, подібного до проповідей у церкві. За диктування лекцій викладач міг бути усунений від викладання на рік. Утім, через нестачу книг диктування залишалося поширеною практикою, особливо для бідніших студентів.

Попри організаційні зусилля, системність у викладанні залишалася обмеженою. Логіка подавалася як перелік фактів, історія – як мішанина легенд і хронік, а фізика й анатомія – споглядально, без лабораторних дослідів. Про перші операції в медичних школах можемо лише здогадуватися [36].

Усі ці риси формують уявлення про Середньовіччя як про «вік віри», коли духовне і культурне життя були нерозривно пов'язані, а мистецтво і наука мали служити Богові й поширенню християнської моралі.

2.3. Право та безпека в місті

На початку XI століття європейські міста ще не набули самостійного соціально-економічного і правового обличчя, що притаманне пізнішим етапам середньовіччя. Переважну більшість міського населення становили землероби, чия господарська діяльність мало відрізнялася від сільської. Купці, які мешкали в торговельних кварталах за межами замків або інших фортифікацій, а також лицарство і дворяни, що проживали в межах замкових комплексів, становили незначну частину населення. Кількість ремісників і майстрів була ще меншою. Через це місто, в типовому уявленні того часу, часто нагадувало велике село з наявністю військово-торговельних родин, а не самодостатній центр урбаністичної культури [31, с. 216].

У політико-правовому вимірі місто ще не функціонувало як автономна одиниця – його жителі не мали окремого правового статусу чи привілеїв, що

відділяли б їх від сільських мешканців. Відсутність власної судової чи адміністративної системи також свідчить про обмежену правосуб'єктність міської громади. Як зазначається у джерелі, «жителі його були не городянами, а лицарями, вільними селянами, сервами, рабами, кліриками або купцями», і «якщо в них була земля, то на основі тієї ж системи тримання, що панувала за межами міста» [8, с. 117].

Справжніми ознаками міста нового часу стали наявність середнього класу та муніципальної організації – елементів, які на початку XI століття ще були відсутні. Саме тому справедливо стверджувати, що у вузькому юридико-соціальному значенні міст як таких у Західній Європі на той момент не існувало. Поняття міста передбачає домінування комерційної діяльності над землеробською та наявність громади як правового інституту з внутрішнім самоврядуванням.

Формування європейських міст у середньовіччі стало предметом численних наукових інтерпретацій. Згідно з «романістичною теорією» (Ф. Савіні, О. Тьєрі), середньовічне місто є прямим спадкоємцем римських муніципій. Протилежний підхід – «вотчинна теорія» (Фюстель де Куланж, Сибом) – підкреслює ключову роль феодалної вотчини у становленні міського середовища. Натомість «общинна теорія» Г. Маурера пояснює виникнення міст як розвиток сільської громади (марки), яка поступово перетворювалася на міську.

Важливою для правознавчого аналізу є концепція міста як правової корпорації, запропонована М. Вебером. У цьому підході громада розглядається як головна системоутворююча складова міста. Натомість прихильники «бургової теорії» (Колітген, Метланд) акцентують увагу на містах як укріплених поселеннях, що виникали на перехрестях торговельних шляхів.

Провідне місце в економічній інтерпретації займає «ринкова теорія» (Зоц, Шредер, Шульте), яка ототожнює місто з центром торгівлі, ринковим правом і транзитним обігом товарів. Ф. Бродель, розвиваючи цю ідею,

формулює теорію міста як «світу-економіки». У його баченні, місто – це концентрація «інформації, товарів, капіталів, кредиту, людей, векселів, торговельної кореспонденції», що робить його метрополією щодо менших поселень. Він зазначає, що вже у Середньовіччі такі міста, як Антверпен, Генуя, Венеція, Флоренція діяли як «капіталістичні центри» з впливом на світову економіку [12, с. 309].

Цю думку поглиблює А. Піренн, який у своїй концепції підкреслює вирішальну роль транзитної міжнародної торгівлі та купецтва як носія економічної мобільності [24].

У контексті права особливо важливою є «правова теорія» формування міста. Її представники вважають, що тільки після надання громадам самоврядування і юридичного визнання, міста стали повноцінними суб'єктами права. До цього вони функціонували лише як господарсько-торговельні осередки без належної правової структури.

Розвиток міського права нерозривно пов'язаний з боротьбою за автономію. У XI–XIII століттях Європу охоплює комунальний рух – протистояння між містами і феодалами, яке мало на меті здобуття самоврядування. Результатом цього стали утворення міських республік, союзів міст (на кшталт Ганзи), а також поява нових форм автономного урядування.

Міста здобували права різними способами: купівлею привілеїв у монархів, як це було у Франції (Тулуза, Марсель, Монпельє), або отриманням хартій вольностей, як в Англії за правління Річарда Левового Серця. У деяких випадках здобуття самоврядування було результатом збройної боротьби з сеньйорами. У більш централізованих державах автономія міст встановлювалась через васальні відносини із сюзеренами – королями або великими феодалами. Міста, як васали, зобов'язувалися сплачувати податки, виконувати військову службу та брати участь у судах своїх сеньйорів.

Право на самоврядування міста символічно фіксували через зовнішні атрибути – від башт (ратуш) до вічових дзвонів, ринкових площ, гербів,

печаток, шибениць і ганебних стовпів. Початково сеньйорські символи влади – капелюх або рукавичка – виставлялися на ринку як знак дозволу на самоуправління [13, с. 594].

Упродовж XI–XIII століть у Західній Європі відбувся глибокий процес трансформації міського життя, який історики називають комунальними революціями. Їхнім головним результатом стало формування місцевого самоврядування – нового, самостійного правового інституту, який у подальшому став визначальним у розвитку європейських міст. Протягом тривалого часу міста залишалися під суворим контролем королівської влади чи місцевих сеньйорів і не мали змоги самостійно керувати своїми справами. Втім, комунальні революції зламали цю систему, і міське життя вступило в нову фазу.

Піднесенню міст у цей період сприяло поєднання кількох факторів – економічних, соціальних, політичних, релігійних і правових. В економічному плані ключову роль відіграв розвиток європейської торгівлі. Багато нових міст виростили навколо торгових ринків, які виникали поблизу феодальних замків або резиденцій єпископів. Пожвавлення сільського господарства у XI столітті призвело до зростання продуктивності, що, своєю чергою, дало надлишок населення на селі. Саме ці люди, переїжджаючи до міст, ставали ремісниками й заповнювали нові поселення. За оцінками дослідників, ремісники становили до 80% населення середньовічних міст.

Міста ставали центрами переробки сільськогосподарської продукції, а також важливими осередками ремесел і торгівлі. У них формувався новий спосіб виробництва та розподілу благ, що відрізнявся від феодальної моделі. Таким чином, зростання міст було тісно пов'язане не лише з розвитком сільського господарства, а й із піднесенням ремісничого стану та купецтва — нових соціальних верств, які створювали базу для економічного процвітання [6, с. 191].

З економікою нерозривно були пов'язані й соціальні зміни. У XI–XII століттях Європа переживала період активної соціальної мобільності. Люди

масово залишали села, переїжджаючи до міст, де з'являлися нові можливості для особистого розвитку й досягнення матеріального добробуту. У містах практично зникло рабство, що ще більше приваблювало переселенців. Водночас соціальна структура суспільства ставала гнучкішою: відтепер можливо було перейти з одного стану в інший, змінити місце проживання, професію, а подекуди – й рівень впливу у громаді.

Політичні правителі, як світські, так і церковні, не залишалися осторонь цього процесу. Вони розуміли, яку вигоду можна отримати з розвитку міського життя. Саме тому міста почали отримувати спеціальні грамоти (хартії), які гарантували їм певні права і свободи. Це приваблювало в міста нових мешканців, зміцнювало економіку та одночасно послаблювало владу феодалів. Міські громади поступово здобували автономію: мешканці отримували право носити зброю, захищати своє місто, а відтак ставали важливою військовою силою. Наприклад, у 1181 році в Англії було ухвалено рішення зобов'язати жителів міст та вільних громад носити зброю – таким чином міста перетворювалися на самодостатні військові одиниці. Разом із цим вони приносили феодалам користь через податки й постачання товарів.

Окрім економічних, соціальних і політичних чинників, важливу роль у виникненні міст відіграли також релігійні та правові елементи. Міста XI–XII століть функціонували як релігійні спільноти — кожне з них було згуртоване довкола релігійних обрядів, моральних норм і клятв. Міські громади мали правову самосвідомість, що підтримувалась через звичаї, писані хартії й присяги на вірність законам. Саме такі юридичні акти – як правило, даровані правителями – не лише юридично оформлювали існування міста, а й надавали мешканцям основні «вільності», тобто права самоврядування [18].

На відміну від міст в ісламському світі, де міста не мали правової суб'єктності, не визнавалися корпоративними одиницями та не отримували хартій, у Західній Європі міста стали осередками нової урбаністичної культури. І хоча на Сході також існувала торгівля, ремесло й потужна централізована влада, відсутність релігійно-правових механізмів

самоорганізації стримувала розвиток міського самоврядування. Таким чином, саме в Європі, починаючи з кінця XI століття, сформувалися нові уявлення про право, спільноту та державність, які й дали поштовх до появи справжніх міських громад.

Важливу роль у цьому процесі відіграло Магдебурзьке право – система норм феодального міського права, яка стала символом європейського самоврядування. Воно зародилося в німецькому місті Магдебург, який із X століття був важливим торгівельним центром, а пізніше — адміністративним та військовим осередком. Уже в середині XII століття місто почало створювати власні органи управління, суди та правову систему. У 1188 році архієпископ Віхманн реформував міське правління, створив раду з 12 осіб і затвердив перше писане законодавство Магдебурга, що складалося з дев'яти статей. Це не було повне зведення законів, але воно визначило ключові принципи міського самоврядування та стало основою для подальшого розвитку правових норм [18].

Багато німецьких міст – і не тільки – взяли Магдебурзьке право за зразок. Отримавши це право, міста набували широкої автономії: податкового й судового імунітету, права власності на землю, торговельних і ремісничих привілеїв, а також звільнення від більшості феодальних обов'язків. Саме завдяки цим нормам Магдебурзьке право поширилося далеко за межі Німеччини і стало фундаментом для формування правової культури міст Центральної та Східної Європи.

У середньовічну епоху міста були оазами порядку серед небезпечного та нестабільного феодального світу. Безпека в місті стосувалася не лише оборони від ворогів, а й захисту від злочинів, пожеж, епідемій і внутрішніх конфліктів. Саме тому середньовічне місто мало чітку систему оборони, внутрішнього контролю й правосуддя.

Фортифікації були першою й найочевиднішою формою захисту. Більшість міст мали масивні міські мури – високі кам'яні або дерев'яні конструкції з бійницями, баштами та воротами. Вони не лише захищали

місто від ворогів, а й символізували його статус. Брами міста зачинялися на ніч і ретельно охоронялися. Нерідко існували додаткові захисні споруди – рови з водою, підйомні мости. У разі небезпеки всі мешканці мобілізувалися для захисту: міщани мали право носити зброю та брати участь у обороні свого міста – ця традиція зміцнювала почуття спільної відповідальності [19, с. 270].

Правопорядок та охорона внутрішнього життя. У містах існували нічні вартіві (нічна сторожа), які патрулювали вулиці після заходу сонця. Вони сліdkували за порядком, пожежами, закриттям крамниць і таверн.

Пожежна безпека була критично важливою: міста здебільшого були збудовані з дерева, а відкритий вогонь (для освітлення, готування їжі) був всюдисущий. Вводилися правила – наприклад, заборона розводити вогонь після певної години.

Існували міські статuti, що регулювали поведінку громадян. За порушення порядку призначалися штрафи, ув'язнення, а іноді й тілесні покарання. У містах, що мали Магдебурзьке чи інше право, діяла система власного судочинства. Міська рада або спеціальні судді розглядали кримінальні та цивільні справи, а міський в'язень (цивільний представник влади) відповідав за виконання вироків.

Часто на центральній площі стояли ганебні стовпи (позорні стовпи), де публічно карали злочинців – це слугувало своєрідною превентивною «рекламою» покарання [18].

Боротьба з епідеміями та антисанітарією. У містах активно впроваджувалися санітарні правила: обмеження на забій тварин у межах міста, заборона викидати нечистоти на вулиці. Під час епідемій (особливо чуми) створювалися карантинні зони, спеціальні лікарні для прокажених (лепрозорії).

Міська влада намагалася контролювати джерела води, організовувала публічні колодязі.

Безпека у місті залежала не тільки від мурів, а й від взаємопідтримки громади. У разі небезпеки кожен мешканець мав свій обов'язок – хтось чергував на мурі, інші допомагали гасити пожежі чи доглядали за хворими. Спільні свята, релігійні процесії, клятви вірності міській громаді формували дух єдності – важливий чинник внутрішньої стабільності [18].

Безпека середньовічного міста – це складне поєднання фізичного захисту, правового порядку, релігійних норм і соціальної взаємодії. Міські громади створювали ефективну систему оборони й правопорядку, яка, попри суворість, дозволяла містам розвиватися та приваблювати нових мешканців у добу, сповнену небезпек.

Таким чином, процес інституціоналізації міського самоврядування і права був водночас економічним, політичним і юридичним явищем, який засвідчив перехід від феодального підпорядкування до правового самовизначення громади. Право і безпека в середньовічному місті постають як взаємопов'язані складові: юридичне оформлення міського статусу створювало умови для стабільного функціонування громади та регулювання конфліктів, а символи й інститути правопорядку формували образ міста як автономного центру політичної і соціальної сили.

ВИСНОВКИ

Середньовічне місто було неповторним явищем у європейській історії. На відміну від античних полісів, воно не виконувало функції релігійного чи племінного осередку, а частіше виникало як двір феодала, місце проведення торгів або центр паломництва. Така специфіка вплинула на характер міського населення, сформувавши його ідентичність не за родом чи походженням, а за місцем проживання й професією. У середньовічному місті головною ознакою була саме корпоративна приналежність. У результаті дослідження було зроблено наступні висновки:

1. Соціальна структура середньовічного міста, правовий статус і органи управління. Міста Західної Європи доби Середньовіччя мали чітко окреслену соціальну стратифікацію. На чолі міської спільноти стояли заможні купці, старійшини та представники патриціату, які формували міську еліту. Середній прошарок становили ремісники, члени цехів і дрібні торговці, тоді як найнижчий – слуги, поденники, жебраки. Правовий статус міста визначала хартія, яка гарантувала самоврядування, торгові привілеї та фіскальну автономію. Органи управління – рада, бурмістр, магістрат – контролювали господарське життя, судочинство, торгівлю та громадський порядок. Така система сприяла утворенню особливої «міської культури», що відрізнялася від феодалного укладу села.

2. Матеріальні умови життя городян: житло, зайнятість, ремесла, торгівля, цехи, кулінарія. Повсякденне життя мешканців середньовічного міста базувалося на ремеслі та торгівлі. Цехи регламентували виробництво, контролювали якість товарів, навчання підмайстрів і захищали інтереси своїх членів. Міські ремісники часто жили і працювали в одному просторі: нижній поверх будинку служив майстернею чи лавкою, верхній – житлом. Житлові умови були тісними, без комфорту, з дерев'яною чи глиняною підлогою, мінімумом меблів.

Кулінарна культура міщан відображала соціальний статус. Їжа бідних була простою: каші, хліб, овочі, риба. Заможні дозволяли собі м'ясні страви, випічку з білої муки, імпортоване вино й прянощі. Важливим феноменом став розвиток міського «фаст-фуду» – харчевні, вуличні кухні, таверни.

3. Вплив релігії, моральних норм, дозвілля й святкувань. Релігія відігравала центральну роль у житті містянина. Календар підпорядковувався церковним святкам, постам, паломництвам. Моральні настанови церкви контролювали особисту поведінку, сімейні відносини, громадську мораль. Водночас місто було простором для святкувань і розваг. Церковні свята супроводжувалися ярмарками, іграми, народними виставами, вуличними процесіями. Популярними формами дозвілля стали бенкети, танці, гральні забави, спостереження за виступами мандрівних акторів чи жонглерів. Громадське життя поєднувало релігійність із яскравим карнавальним елементом.

4. Система правопорядку та безпека. Підтримання правопорядку у містах ґрунтувалося на самоуправлінні. Міська варта, денники, нічні сторожі та призначені чиновники забезпечували охорону вулиць, гасіння пожеж, дотримання комендантської години. Судова система включала міські суди, де розглядалися справи про крадіжки, борги, порушення цехових правил чи громадської моралі. Покарання були суворими, але публічними – як засіб морального впливу. Обороздатність міст підсилювалась мурованими стінами, воротами, баштами.

У підсумку, середньовічне місто сформувалося як самобутній соціальний і культурний простір, різко відмінний від сільського. Воно стало епіцентром нових ідей, форм громадського життя, що згодом сприятиме зламу феодальної системи. Повсякденне життя мешканців середньовічного міста Західної Європи становило складне переплетіння соціальних, економічних, релігійних і культурних чинників. Міське середовище сформувало унікальну культуру урбанізму – з власними цінностями, правами, побутом, традиціями. Попри обмеженість матеріальних ресурсів і

суворість норм, середньовічне місто стало простором соціального зростання, господарського динамізму та культурної взаємодії. Вивчення повсякдення дозволяє краще зрозуміти не лише організацію життя минулого, а й витоки сучасної європейської міської цивілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ар'єс Ф. Людина перед обличчям смерті / пер. з фр. К.: Ніка-Центр, 2012. 417 с.
2. Балух В.О., Балух О.В., Коцур В.П. Практикум з історії Середніх віків: навчальний посібник. Чернівці: ТОВ «Видавництво "Наші книги"», 2011. 290 с.
3. Балушок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: Наукова думка, 1993. 117 с.
4. Беззубенко А.В. Історія середніх віків (V – XV ст.). Методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять. Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. 106 с.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе Київ: Основи, 1995. 543 с.
6. Василенко Н.П. Право магдебурзьке. Корпус магдебурзьких грамот українським містам. К., 2000. С.189-197.
7. Гвіберт Ножанський. Розповідь про власне життя. Практикум з історії Середніх віків / Балух В.О., Балух О.В., Коцур В.П. Чернівці: Наші книги, 2016. С. 113-117.
8. Грамота Фрідріха II м. Гослару (1219 р.). Практикум з історії Середніх віків / Балух В.О., Балух О.В., Коцур В.П. Чернівці: Наші книги, 2016. С. 117.
9. Дейвіс Н. Європа. Історія. Київ: Основи, 2006. 1464 с.
10. Дюбі Ж. Час соборів: мистецтво і суспільство 980–1420 / пер. з фр. К.: Дух і літера, 2007. 320 с.
11. Еліас Н. Процес цивілізації: Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. Київ: Альтернативи, 2003. 672 с.

12. Зайбт Ф. Близк і вбогість середньовіччя. Історія з початком і кінцем / пер. з нім.: Х. Назаркевич, О. Конкевич, наук. ред. Р. Паранько. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. 512 с.

13. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібник / за ред. проф. Б.Й.Тищика. Львів, 2006. С. 593-610.

14. Історія західноєвропейського середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. Рудь. Київ: Либідь, 2005. 656 с.

15. Історія середніх віків: тематична хрестоматія / Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського; уклад. Ю. А. Добролюбська. Одеса: [ПНПУ], 2014. 240 с.

16. Ковальова С.Г. Ремісничий цех європейського середньовічного міста XII–XV ст.: виробничо-соціальна стратифікація та відносини між стратами (на матеріалах цехових статутів). Часопис Київського університету права. 2019. № 3. С. 35–40.

17. Ковальова С. Г.Цехова організація за міським правом XII – XV ст. крізь призму середньовічної правосвідомості. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 2. 2019. С.12 – 15. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2019/5.pdf

18. Козинець О.Г. Міста середньовічної Європи та їх право. URL: <https://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/13174/%D0%9C%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%90%20%D0%A1%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%94%D0%9D%D0%AC%D0%9E%D0%92%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%84%D0%92%D0%A0%D0%9E%D0%9F%D0%98%20%D0%A2%D0%90%20%D0%87%D0%A5%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E%20%D0%A7%D0%86%D0%86%D0%91%D0%86%D0%9F.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

19. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу / пер. з фр. К.: Основи, 2005. 295 с.

20. Ліхтей І. Виникнення і розвиток міст. Історія середніх віків: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. спец. «Історія». Т.2. / Ліхтей І.М., Надтока Г.М., Король В.Ю.; за заг. ред. Г.М.Надтоки. К.: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2018. С.125 – 139.

21. Ліхтей І.М. Середньовічне місто. Матеріали до лекції та практичних занять. Навчальний посібник з нормативної дисципліни «Історія та культура західноєвропейського Середньовіччя» для здобувачів вищої освіти галузі знань: 01 Освіта / Педагогіка, освітнього ступеня «бакалавр», спеціальності: 014 Середня освіта, предметної спеціальності: 014.03 Середня освіта. Історія, освітньої програми: Історія та громадянська освіта. Ужгород: РІК-У, 2024. 80 с.

22. Мистецтво, архітектура та містобудування Європи в добу раннього середньовіччя. URL: https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%A1%D0%9C%D0%90%D0%9B%D0%AC%203%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/page11.html

23. Охріменко О. Повсякденне життя міст Англії XI – XIII ст. за матеріалами середньоанглійських фабліо XIII ст. Київ: ПенМен, 2019. 192 с.

24. Піренн А. Середньовічні міста: нарис економічної та соціальної історії / пер. з фр. К.: Основи, 2001. 347 с.

25. Подалаяк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII-XVII століть. Київ: Темпора, 2009. 360 с.

26. Руднічук А. Внутрішні конфлікти в містах Німеччини XIV – XV ст. та їхні наслідки. Записки Львівського медієвістичного клубу / гол. ред. Ю. Овсінський. Львів, 2018. Вип. 3. С. 30 – 38.

27. Руднічук А. Господарське життя південно-німецького міста у XIV–XV ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. Вип. 52. Том 2. С. 202 – 207.

28. Руднічук А. А. Особливості соціального складу населення міст Німеччини в XIV – XV ст. Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 145(1). С. 133 – 139.
29. Руднічук А. Становище єврейського та слов'янського населення у німецькому місті у XIV – XV ст. Шевченківська весна – 2018: історія: матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. К., 2018. С.172 – 175.
30. Цебрій І.В., Неля Назаренко. Духовне життя країн Західної Європи в епоху Середньовіччя та раннього Просвітництва: монографія. СтаробільськПолтава, ЛНУ, видавництво «Формат+», 2021. 206 с.
31. Цесарський Ф. Розвиток юридичної доктрини Середньовіччя стосовно угод із найму праці ремісників (на прикладі Франції). Підприємництво, господарство і право. 2016. № 12. С. 216 – 221.
32. Цивілізація середньовічного Заходу. Львів: Літопис, 2005. 370 с.
33. Шама О. Деякі аспекти становлення і розвитку середньовічної феодальної державності. Україна-ЄвропаСвіт. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 20. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 44–62.
34. Шама О. «Ідеальна» держава Платона як «виховний заклад» для підготовки до «небесного блаженства» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 133–143.
35. Шама О. «Органічна держава» Арістотеля як кінцева мета розвитку античного суспільства Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 17. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 245–253.

36. Шама О., Шама Т. Середньовічне місто і початок процесу десакралізації держави. Наукові записки: Серія «Історія». С. 6–15. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10264/1/Shama.pdf>
37. Шинкарчук А. Середньовічні німецькі торгівельні гільдії. НАУКА. ОСВІТА. МОЛОДЬ: матеріали XIII Всеукр. наук. конф. студентів та молодих науковців (Умань, 22 квітня 2020 р.) / за ред. О. І. Безлюдного. Умань: Візаві, 2020. С.283 – 286. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2020/1/100.pdf.
38. Anhliiski fablio XIII st.: Opovidannia u virshakh / Pereklad O. Okhrimenka. K.: Ukrainskyi pysmennyk, 2013. 127 s.
39. Bennett, Judith M. Women in the Medieval English Countryside: Gender and Household in Brigstock before the Plague. Oxford University Press, 1987. 270 p.
40. Dean Trevor. Crime in Medieval Europe: 1200-1550. Routledge, 2014. 176 p.
41. Reyerson, Kathryn. Urbanism in Western Europe: From the Fall of Rome to the Rise of the State. — Routledge, 1999.
42. Sanudo M. Le vite dei doji di Marino Sanudo. Rerum Italicarum scriptores. Ed. G. Monticolo. Città di Castello: Tipi dell'editore S. Lapi, 1910. 576 p.
43. Gies, Frances and Joseph. *Life in a Medieval City*. Harper & Row, 1969. 298 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Європейське середньовічне місто

Додаток Б

План середньовічного м. Единбург

